

PANDEMİNİN BİR YILLIK DEĞERLENDİRMESİ; "BİLİM YETERLİ DEĞİLDİR!"

Necati Çıtak

Doç. Dr., Göğüs Cerrahisi Kliniği
Bakırköy Dr. Sadi Konuk Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul
necati.citak@saglik.gov.tr

Asbest'in asbest işçileri üzerindeki etkilerini bilimsel veriler ile ortaya koyan Dr. Irving Selikoff işçi sağlığının toplumsal olarak inşa edildiğini kabul eden "Bilim yeterli değildir" cümlesini sık sık dile getirirdi (McCulloch ve Tweedale, 2007). Bilimin bu yetersizliği ile ilgili kurduğu "Biz [işçileri] korumada başarısız olduk ve şimdi [meslek] hastalıkları ve [iş] ölümleri ortaya çıkıyor. Bilim insanları ulaştıkları bilgilerin yaşama uygulanması yerine bilgilere sadece bilimsel bir mesele olarak yaklaştıkları için başarısız oldular. Aslında sorunun kısmen bilimsel olduğunu, ama en azından onun kadar eşit ölçüde politik ve toplumsal bir sorun olduğunu fark etmedik"¹ cümleleri yaşadığımız son bir yıllık pandemi dönemi ile birlikte tekrar doğrulanmış ve ne yazık ki toplumsal ve politik müdahale içermeyen [sade] bilim bu dönemde yetersiz kalmıştır.

Pandemi döneminde işçi sınıfının, aşırı kalabalık ve temiz olmayan koşullarda barındığını, neredeyse tamamının evden çalışmaya uygun bir alanda çalışmadığını, emekçi sınıfların esnek / dengesiz çalışma koşullarına ve gelirlere sahip olduğunu, ve koşullarının pandemiye verilen ekonomik tepkiler sonrasında daha da kötüleşeceğini, önceden beri devam eden düşük ve dengesiz gelir durumunun hastalıklara karşı en iyi önleyici yöntemler olan iyi beslenmenin, iyi ruhsal duruma sahip olmanın, yeterli dinlenebilmenin, tatil yapabilmenin önündeki en önemli engel olduğunu, işçi sınıfının hastalıkların daha ileri bir aşamasında sağlık hizmetlerine başvurduğunu ve bunun daha kötü sağlık sonuçlarına yol açtığını, sınıfsal eşitsizliğin sağlık hizmetine erişimde de eşitsizliklere yol açtığını bilen günümüz bilimi ve bilim insanı, bunları sadece bilmek ile kalmış ve sınıfsız bir toplum amacı gütmeye için toplumsal müdahalelerden / önerilerden uzak kalmıştır (Çıtak, 2020). Bunda burjuvazinin bilim alanındaki mutlak egemenliği etkili olduğu kadar birçok bilim insanının burjuvaziden yana taraf tutması da etkili olmuştur.

Bu dönemde teknokrat akademi sorunlara sınıfsal perspektifle yaklaşmamış, sağlıktaki eşitsizlikleri de, koronavirüs hastalığı (COVID-19) ve ona bağlı ölümleri de farklı nedenlerle açıklamaya girişmiştir (Binbay, 2020). Örneğin ileri yaş, vücut kitle indeksinin yüksekliği, im-

münosüpresyon, sigara içme, hipertansiyon, kardiyovasküler hastalıkların varlığı, laboratuvar bulguları, hatta kan grubu bile COVID-19 nedenli ölüm riskini artıran altta yatan durumlar olarak dillendirilir iken hastalığın toplumsal boyutu ve toplumsal/sınıfsal eşitsizliğin COVID-19 üzerindeki etkisi bu kişiler tarafından göz ardı edilmiştir (Çıtak, 2021). Bu grup lokantalarda nasıl yemek yenileceğini, otobüslere kaç kişi binileceğini, hangi yaş gruplarının hangi saat dilimlerinde dışarı çıkabileceğini ve benzeri birçok kuralı belirler iken işçi sınıfının pandeminin başından beri dip dibe üretim yaptığını, sokağa çıkma yasağı günlerinde bile çalıştırıldığını, kapalı üretim sisteminde modern köle olarak çalışmak zorunda bırakıldığını görmezden gelmiştir. Bir diğer grup bilim insanı ise COVID-19 ve ona bağlı ölümleri düzen içinde ele alarak, toplumsal eşitsizliklerin bu düzende çözümlenebileceği gibi çok daha tehlikeli bir işlevi yerine getirmiştir. Eşitsizliklere kapitalist düzen içi bir çizgide çözüm arayan bu grup kaçınılmaz olarak sağlıktaki eşitsizliklerin nedeni olarak eğitim ve gelir düşüklüğünü görebilmiş, ama bunların içine yerleştikleri genel bağlamı, yani kapitalist üretim ilişkilerini, ısrarla görmezden gelmiş, hatta buna vurgu yapanları ekarte etmeye çalışmışlardır (Binbay, 2020). Sınıf kavramının ve de pandemi de asıl bulaş yollarından biri olan kapitalist üretim tarzının görmezden gelinmesi, eşitsizlikleri ve asıl nedeni görünmez kılmış, sömürünün doğasını gizlemiş ve üretim sürecindeki çalışma koşulları gibi toplumsal ilişkileri gölgelemiştir.

Ancak tüm toplumlarda toplumsal yapının temel belirleyeni üretim ve mülkiyet ilişkileri olduğu için kapitalist sınıflı toplumlarda da temeli, konu pandemi ve insan sağlığı bile olsa, üretim ve mülkiyet oluşturmaktadır. Bu nedenle pandeminin ilk günlerinde çoğumuzun sıkça duyduğu "COVID-19 ayrımcılık yapmaz" ifadesi her şeyin sınıfsal olduğu gerçeğinin üzerine örtmeye çalışan ancak hem günlük yaşantımız da hem de bilimsel olarak dışlanan tehlikeli bir efsanedir. Çünkü üretim araçlarına sahip olan sermaye sınıfı ile geçinebilmek için her gün işe gitmek zorunda olan işçi sınıfı arasında, sınıflı toplumlarda daha önceden de var olan, eşitsizlik pandemiyi birlikte derinleşmiştir. Bu dönemde "evde kal", "fiziksel mesafeye uy", "hijyenine dikkat et" uyarıları sınıfsal dağılıma uygun olarak karşılık bulmuştur. Artı değere el koyan sermaye sınıfı kendi yalılarında / villalarında "sakin ol şamp!" diyerek inzivaya çekilirken gelir getiren özel mülkü olan / birikimi olanlar internetten alışverişin farklı yöntemlerine ulaşmış, tüketim alış-

¹ Ayrac içindeki ifadeler yazara aittir. Irving Selikoff'a ait bu cümleler; I.J. Selikoff, Statement to Subcommittee on Health & Safety of the Committee on Education and Labor (chairman Joseph M. Gaydos), Washington, 17 July 1985. ve I.J. Selikoff, letter to Senator Lowell Weicker, 2 May 1989'dan alınmıştır.

kanlıkları ile kendini işçi sınıfına ait hissetmeyen ama mülkiyet ilişkileri açısından işçi sınıfının asli bir parçası olan beyaz yakalıları evlerinden çalışmaya geçerken işçi sınıfına “ya açlık ya hastalık” denilerek epidemiyolojik karakterli sınıfsal bir tercih²⁾ daha doğrusu tercihsizlik dayatılmıştır.

Kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğü tüm coğrafyaların ortak noktası sınıfsal eşitsizlik olduğu için neredeyse her yerde emekçi sınıflar bu tercih/tercihsizlik dayatmasına/ikilemine maruz kalmıştır. Eşitsizliklerin kendisi COVID-19’un yayılması ve ölümcüllüğünün artması gibi bir işlev görmüş, emekçi sınıflar daha çok hasta olmuş ve daha çok ölmüştür ve bu sermayenin umurunda bile olmamıştır.³⁾

Toplumlarda ayrıcalıkların yaşanmaya başlaması ile eşitsizlikler doğmuş ve eşitsizliğin tanımlanışı sınıflı üretim tarzı ve sınıflı toplumsal yaşantı ile birlikte yapılmıştır (Hamzaoglu, 2006). Bu nedenle toplumun içindeki sınıflar arasındaki bu eşitsizlik COVID-19 ile birlikte ortaya çıkmamış, var olan eşitsizlikler hem koronavirüsün nedeni olmuş hem de sonuçlarını daha da kötüleştirmiştir (Sinerjistik pandemi; Sindemi) (Horton, 2020). Yani COVID-19 sindemisi esasen var olan eşitsizlik hastalığının üzerindeki kapağı açmıştır. Salgın bu anlamda sınıfsal eşitsizliğin sebep olduğu ve daha önceden toplumcu hekimler tarafından defalarca ortaya konan sağlık eşitsizliğinin göz önüne gelmesi bakımından tam bir turnusol kağıdı görevi görmüştür. Örneğin, yapılan bir çalışmaya göre COVID-19 pandemisinden önce, son 10 yıldır, Birleşik Krallık’ta altı pandemiye denk düşen “sınıfsal eşitsizlik pandemisi” yaşandığı ve her yıl 150 bin kişinin eşitsizlik pandemisinden öldüğü saptanmıştır (McCartney ve ark., 2020).

Refah içinde yaşama, önleyici bakım ve sağlık eğitimi sınıflı toplumlarda varsıllara özel olduğu için zamanla aradaki eşitsizlik daha da artmış ve sonuçları daha önce olduğu gibi bugün de yoksul ve yoksunları daha çok etkilemiştir. Bu nedenle pandemi küresel anlamda ülkeleri neredeyse eşit oranda etkiler iken ülkelerin içinde sınıfsal olarak farklı sonuçlara yol açmıştır. Sınıfsal eşitsizlik sağlıksızlığı oluştururken, sağlıksızlık da eşitsizliğin idamesini ve yeniden üretimini sağlamaktadır (eşitsizlik döngüsü).⁴⁾ Bu döngüyle birlikte eşitsizlik

doğuştan edinilen bir hastalık olmuş ve de pandemide hastalığın etkileri sınıfsal farklılık göstermiştir (Çıtak, 2020). Fernand Braudel’in “Gündelik Hayatın Yapıları” adlı eserinde Sartre’den yaptığı alıntı gibi salgın yalnızca sınıf ilişkilerinin abartılı hali olarak iş görmüş, sefalete vurmuş ancak zenginleri dışarıda tutmuştur (Yaşlı, 2020).

KAPİTALİST TIBBIN İLAÇ VE AŞI REZALETLERİ

Fransız araştırmacı Villerme insanları hastalıklardan ziyade toplumsal eşitsizliklerin daha çok öldürdüğünü yaklaşık 200 yıl önce ortaya koysa da günümüzde yapılan çalışmalarda halen toplumsal boyut dışlanarak hastalıklar ve buna bağlı ölümler mikroplara (tüberküloz, HIV, vb), genlere, bireysel tercihlere (sigara içme, alkol kullanma), yaşam tarzına (stres, obezite, az uyku) ve davranışlara (spor, kötü beslenme, hızlı yemek) bağlanmaktadır (Akalin, 2015). Bunun sonucunda da hekime biçilen rol; hastalığa neden olan biyolojik etkeni ortaya koymak ve bu etken ile mücadele edip bireyi kurtarmak olmuştur. Toplumcu olmaktan çok bireyci, önleyici olmaktan çok tedavi edici tıbbın kutsallaştırılmasına ikincil olarak neredeyse tüm ülkeler, kapitalizm sınırları içerisinde üretilen bilimin de etkisiyle birlikte, pandemide tedavi yöntemlerine yöneldiler. Bu da ilaç şirketlerinin usulsüzlüklerini beraberinde getirdi (Brophy, 2020).

Bugün kapitalist toplumda bilimsel çalışmanın tek bir hedefi vardır; kâr maksimizasyonu. Bu nedenle günümüzde bilimsel çalışmalar uluslararası tekellerin ve halktan kopuk bir bilim bürokrasisinin denetimindedir (Okuyan, 2020). Bize kendi istediğini kendi yoluyla göstermek (bilimi şekillendirmek), gerçekleri ise gizlemek (bilimi saklamak) ve çalışmaları “saygın” olarak kabul edilen dergilerde yayınlatarak saygınlığını arttırmak (bilimi ambalajlamak) amacı güden birçok COVID-19 ilaç çalışmaları Dr. Marcia Angell’in “Geçerli bilgi için hekimler tıbbi literatüre güvenemez”⁵⁾ cümlesini doğrular nitelikte olmuştur (Terzi, 2013). Örneğin 2016 yılında Ebola virüsüne karşı geliştirilen ama 2020’ye kadar klinik çalışmalarda bir etkisi saptanmayan Remdesivir adlı anti-viral önce ABD hükümeti ve Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization-DSÖ) tarafından mucize ilaç olarak sunulmuş ancak sonrasında DSÖ tarafından yapılan SOLIDARITY çalışmasında hastalık üzerinde herhangi bir etkisi olmadığı saptanmıştır (WHO, 2020). Bu ilacın klinik iyileşme, viral yükte azalma ve hatta ölümden azalma bile sağlayamadığının belirtildiği bir bilimsel çalışmanın The Lancet dergisinin

2 Kansu Yıldırım, Piyasa Despotizmi ve Sınıfın Direnme Stratejileri. Yeni e dergisi, 2020 <http://yenie.net/piyasa-despotizmi-ve-sinifin-direnme-stratejileri/>

3 “Emek gücünün hayatının ne kadar süreceği sermayenin umurunda bile değildir. Onu ilgilendiren biricik şey bir günde harekete geçirilebilecek azami emek gücüdür. Sermaye, bunu elde etme hedefine, emek gücünün yaşam süresini kısaltarak varır; tıpkı, aç gözlü bir çiftçinin daha fazla ürün almak için toprağın verimliliğini sömürmesi örneğinde olduğu gibi.” Karl Marx. Kapital. Ekonomi Politikin Eleştirisi. I. Cilt Sermayenin Üretim Süreci. Syf: 259-260. 2010. Çeviren: Selik M, Satlıgan N. Yordam Kitap.

4 “Aslına bakılırsa, işçi kendisini kapitaliste satmadan önce de sermayeye aittir. İşçinin kendi kendini satışının dönemsel olarak yenilenmesi, işçinin kendilerine ücret yoluyla bağlandığı efendilerinin değişmesi ve emeğin piyasa fiyatındaki oynamalar, işçinin ekonomik bağımlılığına hem yol açar hem de bunu görünmez hale. Şu halde, kapitalist üretim süreci, bir bütün olarak ele alındığında ya da bir yeniden üretim süreci olarak, sadece meta, sadece artık değer üretmekle kalmaz, sermaye ilişkisinin bizzat

kendisini, bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi üretir ve yeniden üretir” Karl Marx. Kapital. Ekonomi Politikin Eleştirisi. I. Cilt Sermayenin Üretim Süreci. Syf: 558-559. 2010. Çeviren: Selik M, Satlıgan N. Yordam Kitap.

5 Angell M. “Resme tamamen bakıldığında, yanlılığın sadece birkaç izole örneğin meselesi olduğu sonucuna varmak naiflik olurdu. Yanlılık artık tüm sisteme nüfuz etmiştir. Doktorlar artık geçerli ve güvenilir bilgi için tıbbi literatüre güvenemezler. Bu, New England Journal of Medicine’nin editörü olarak 20 yılının sonunda isteksizce ulaştığım bir sonuçtur. Klinisyenler artık reçete ettikleri ilaçların gerçekte ne kadar güvenli ve etkili olduğunu bilmiyorlar, ancak bu ürünler muhtemelen yayınlanan literatürün gösterdiği kadar iyi değillerdir.” Industry-sponsored clinical research: a broken system. JAMA. 2008 Sep 3;300(9):1069-71.

de yayınlandığı aynı gün ABD’de COVID-19 ile ilgili en yetkili kuruluş olan Ulusal Alerji ve Enfeksiyon Hastalıkları Enstitüsü’nün (National Institute of Allergy and Infectious Diseases) yöneticisi Dr. Anthony Fauci’nin Beyaz Saray’da Remdesivir ile ilgili yapılan bir başka çalışmanın ön sonuçlarıyla kameraların önüne çıkıp ilacın “mucizelerini” anlatması kapitalist tıbbın geldiği noktayı göstermektedir. Üstelik bu ilacın maliyeti Klinik ve Ekonomik İnceleme Enstitüsü (The Institute for Clinical and Economic Review) tarafından yapılan analize göre beş günlük tedavi için beş dolar olarak hesaplanmış olmasına rağmen beş günlük tedavinin kamuya maliyeti ilacın minimum maliyetinin yaklaşık 600 katı yani üç bin dolar olarak açıklanmıştır (ICER, 2020).

Sonraki günlerde bu ilacın ABD tarafından stoklanma hamlesi merkez kapitalist ülkelerin aşının ve/veya kanıtlanmış tedavinin bulunması durumunda nasıl bir tutum izleyecekleri ile ilgili önemli bilgiler içermekteydi (Brophy, 2020). Malumun ilamı ise 2020’nin son günlerinde geldi. Bugün dünya nüfusunun %14’üne sahip zengin ülkelerin, Moderna aşısının dozlarının tamamını, Pfizer/BioNTech aşısının %96’sını ve toplamda en umut verici diğer ilk sekiz aşının %54’ünü satın aldıkları bilinmektedir. Bu zengin ülkeler, hâlihazırda klinik denemelerde bulunan aşı adaylarının kullanım için onaylanması halinde, 2021’in sonuna kadar tüm nüfuslarını en az üç kez aşılama yetecek kadar doz satın almışlardır. Örneğin, 38 milyonluk nüfusu ile Kanada’nın 152 milyon kişiye yetecek kadar aşı sağlamak için altı şirketle sözleşmesi bulunmaktadır. Şu an için dünya genelinde 8 milyar doza yakın aşı siparişi verilmiş durumdadır. Buna göre, aşılar eşit olarak dağıtılabılırsa, dünya nüfusunun yarısından fazlasını kapsamak mümkündür. Ancak mevcut veriler göre en yoksul 70 ülkedeki her 10 kişiden sadece birinin aşılanabileceğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan dikkatli incelendiğinde aşıya en son ulaşacak ülkeler ile Küba’nın salgında tıbbi yardım sunduğu ülkelerin aynı olduğunu görebiliriz (CubaMIN-REX, 2021). Bu da aslında komünist bir düzende her şeyin nasıl farklı olabileceğini gösteren güçlü bir kanıttır.

COVID-19 aşılarını geliştirmek için yarışan bir dizi farklı şirket için yapılan lisans ve patent anlaşmaları, benzeri görülmemiş kamu finansmanı seviyelerine rağmen, gizlilik içinde yürütülmektedir. Bu anlaşmalar emekçilerden gizlenmeye devam ettiği sürece, “BigPharma’nın” aşıya kimin, ne zaman, ne fiyata ve nasıl erişeceğine karar verme gücüne sahip olmaya devam edeceğini bilmemiz gerekmektedir. Bu da eşit erişimin önündeki en büyük engel olmaya devam edecektir. Ayrıca aşı yarışının “meta fetişizmine” dönüşmesinin, aşılardan kapitalizm çarkının ortasına düşmesinin önüne geçilmesi, belki de aşının bulunması kadar önemlilik arz etmektedir.

Sınıflı toplumlarla birlikte bilim, üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran egemen sınıfların egemenliği haline gelmiş, onların gereksinimleri için kullanılmış/geliştirilmiş, günlük hayatın dışında, yaşam pratiği için

yararsız, ulaşılması/anlaşılması zor bir şeye dönüşmüş, “bağımlı sınıflar” bilimin verileriyle yaratılan zenginliklerden mahrum bırakılmış, hatta bu durum, pandemi döneminde tekrardan gördüğümüz gibi, kendilerine karşı kullanılmıştır. Günümüzde bilimsel bilgi üretmenin değil bilgi sahibi olmanın özendirilmesi evresine geçilmiştir. Bu da insanların üretilen bilimsel veriyi yorumlamak yerine, o verinin çıktılarını yorumlayanların yazdıklarına inanmaları şeklinde kendini göstermiştir. Ancak pandemi dönemi bir kez daha kanıtlamıştır ki verileri yorumlayanlar kapitalist düzen içinde bilimin kullanım değerini değil değişim (mücadele) değerini göz önünde bulundurmaktadır. Bu nedenle günümüzde bilimsel-teknolojik gelişmeler ve toplumsal yöntemler ile salgınları anlama, önleme ve mücadele etme yeteneğine sahip olmamıza rağmen mevcut düzen bu yeteneğimizi kullanmamıza izin vermemiştir (Akış, 2020).

SONUÇ

Hem ulusal hem de küresel anlamda eşitsizliklerin daha da artacağı bir döneme gireceğimizin görüldüğü bu dönemde düzen içi aktörler tarafından önümüze sıkça getirilen “hiçbir şey eskisi gibi olmayacak” söylemi kapitalizmin çözümsüzlüğünün itirafıdır (Binbay, 2020). Öyle ki çözümsüzlük, sadece sistemin yoksul, az gelişmiş çevresinde değil, bizzat merkezinde izlenmiş ve pandeminin yaygınlığı, ölüm ve hasta sayıları ABD’de, İngiltere’de ve üç büyük AB ülkesinde zirve yapmıştır. Çözümün kapitalizmin içinde olmadığını bilen düzen içi aktörler, amacı “sınıfsız toplum” olmayan reformist / revizyonist çözüm önerilerini dillendirmeye başlamışlardır (Boratav, 2020). Ancak, unutulmamalıdır ki, günümüzün egemen sınıfları, kapitalizmin neoliberal düzenleme biçiminin revizyon önerilerine kapalıdır ve COVID-19 sonrası dünya, sermayenin tahakkümünün hafifleyeceği bir dünya olmayacaktır. Çünkü sömürünün derinleşmesi, mülksüzleştirilenlerin artışı, yoksulluğun yeniden üretimi, eşitsizliğin yaygınlaşması kapitalist sistemin varoluşsal bir sonucudur. Ayrıca bunalımlar ve krizler, var olan çelişkilerin vahşi, parasal çözümlerinden, bozulmuş dengeyi şimdilik yeniden kuran şiddetli patlamalardan başka bir şey değildir ve kapitalizmi koruyucu bir rol oynamaktadır (Marx, 2010). Bu nedenle salgın ve diğer bütün toplumsal/yaşamsal sorunlara kapitalist sistemde kalarak çözüm üretilmeyeceği artık bilimsel bir gerçekliktir. Buna rağmen halen sadece bireysel müdahaleler ile pandemiden kurtulabileceğimizi sanan, yaşadığı ortama yabancılaşmış bilim ve bilim insanlarından kurtulmamız gerektiği bir başka gerçekliktir.

Bilim ne zaman ki belli zümrelerin ve belli sınıfların elinin altından çekilip alınır ve de sınıfsız şekilde üretilip dağıtılmaya başlanırsa ancak o zaman böyle salgınların ortaya çıkmasının engelleneceği ve ortaya çıksa bile kolaylıkla ve küresel olarak eşit şekilde üstesinden gelebileceği açıktır. Sınıfsızlık amacı gütmeyen bilim yeterli kalmamaya devam edecektir.

KAYNAKLAR

- Akalın, M.A. (2015). Sağlık ve hastalığa toplumsal yaklaşım. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Akış, I. (2020). Salgının gör dediği. Madde, Diyalektik ve Toplum, 3(2), 81-85.
- Binbay, T. (2020). Doç. Dr. İlker Belek Bilimde, yaşamda ve siyasi mücadelede artı-değer teorisini kavramanın merkezi önemi. Madde, Diyalektik ve Toplum, 3(3), 278-284.
- Boratav, K. (2020). Koronavirüs sonrasında Dünya. Erişim tarihi 23.01.2021 <https://sol.org.tr/yazar/koronavirus-sonrasinda-dunya-1910>
- Brophy, J.M. US purchases world stocks of remdesivir: why the rest of the world should be glad to be at the back of the queue. BMJ. Jul 13;370:m2797. doi: 10.1136/bmj.m2797.
- Çıtak, N. (2020). COVID-19 ve Sınıfsal Eşitsizlik. O. Elbek (Ed.), TTB COVID-19 pandemisi 6. Ay değerlendirme raporu. Erişim tarihi: 27.01.2021 <https://www.ttb.org.tr/745yi8s> İstanbul, TTB yayınları.
- Çıtak, N. (2021). Toplumsal eşitsizlik COVID-19 ve buna bağlı ölümler için önemli bir risk faktörüdür. Toplum ve Hekim. (Basım aşamasında)
- Hamzaoğlu, O. (2006). Sağlıkta eşitsizlikler ve kullanılan ölçütler. Toplum ve Hekim, 21(1);73-78.
- Horton, R. Offline: COVID-19 is not a pandemic. Lancet. Sep 26;396(10255):874. doi: 10.1016/S0140-6736(20)32000-6.
- ICER (2020). Alternative pricing models for remdesivir and other potential treatments for COVID-19. Erişim tarihi: 27.01.2021. ICER-COVID_Updated_Report_11102020.pdf
- McCartney, G., Leyland, A.H., Watsh, D., Dundas, R. (2020). Scaling COVID-19 against inequalities: should the policy response consistently match the mortality challenge? J Epidemiol Community Health. Published Online First: 03 November 2020. doi: 10.1136/jech-2020-214373
- Marx, K. (2010). Kapital. Ekonomi Politikinin Eleştirisi. (M. Selik, N. Satlıgan, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- McCulloch, J. ve Tweedale, G. (2007). Science is not sufficient: Irving J. Selikoff and the asbestos tragedy. New Solut. 17(4):293-310.
- Okuyan, K. (2020). Siyaset alanı ile bilim arasındaki ilişki üzerine: Sosyalist iktidarın bilim arayışı. Madde, Diyalektik ve Toplum, 3(1), 3-6.
- Terzi, C. (2013). "Şarlattan". C. Terzi, E. Yuvayapan, Başer E (Eds.), Kapitalizmin kışkacında doğa, toplum ve bilim Onur Hamzaoğlu olayı. İstanbul: Yordam Kitap. Sayfa: 33-41.
- The Ministry of Foreign Affairs Republic of CUBA, CubaMINREX. (2021). Infographic Map Update on Cuba's International Medical Cooperation. Erişim tarihi 05.02.2021 Infographic Map Update on Cuba's International Medical Cooperation | Ministerio de Relaciones Exteriores de Cuba (gob.cu)
- WHO Solidarity Trial Consortium, Pan, H., Peto, R., Henao-Restrepo, A.M. ve ark. Repurposed Antiviral Drugs for Covid-19 - Interim WHO Solidarity Trial Results. N Engl J Med. Dec 2;NEJMoa2023184. doi: 10.1056/NEJMoa2023184.
- Yaşlı, F. (2020). Hayat adil değilse, ölüm de değildir. Erişim tarihi: 26.01.2021 <https://sol.org.tr/yazar/hayat-adil-degilse-olum-de-degildir-13485>